

The Reciprocal Relationship between Knowledge and Revealed Ethics: An Analysis from the Perspective of Religious Rationality and the Thought of Ayatollah Javadi Amoli

Hassan Hussein¹

1. Hassan Hussein: Department of Law, Kermanshah Branch, Islamic Azad University, Kermanshah, Iran.
(Corresponding author), (husseini1390@iau.ac.ir).

Research Article

Abstract

Elucidating the nature of the relationship between epistemological "is-statements" and ethical "ought-statements" gains added complexity with the introduction of revelation. Despite scholarly emphasis on the unilateral influence of knowledge on ethics, a notable gap persists in understanding how, within Ayatollah Javadi Amoli's intellectual framework, epistemology and revealed ethics establish a reciprocal and elevating relationship, and what mechanism underpins this interaction within the paradigm of "religious rationality." Accordingly, the primary objective is to formulate a model of this reciprocal interaction. Employing qualitative content analysis and logical reasoning, key works of Ayatollah Javadi Amoli were scrutinized to explicate the systematic interplay among core concepts such as "reason and revelation," "purification of the soul," and "intuitive knowledge" within his theory of religious rationality. Findings reveal this relationship as a "reciprocal, organic, and ascending cycle": 1. Initial knowledge (from reason, innate disposition, revelation) → action; 2. Action + piety → soul purification (barrier removal, necessary condition) + divine bestowal of discernment (intuitive insight, sufficient condition); 3. Elevated knowledge → superior action. Commitment to virtues and soul purification, as an epistemological prerequisite, eliminates perceptual obstacles (vices) and enhances the knowing agent's capacity for higher epistemic levels, such as "discernment" (furqān) and "intuitive knowledge." This elevated knowledge, in turn, yields superior ethical conduct. This dynamic cycle is embedded in the paradigm of religious rationality, wherein reason operates in alignment with revelation, while revelation serves as its expositor, complement, and overseer.

Keywords: Revealed Ethics, Epistemology, Ayatollah Javadi Amoli, Religious Rationality, Purification of the Soul, Intuitive Knowledge.

Received: 2026/02/04; **Received in revised form:** 2026/04/19; **Accepted:** 2026/05/12 ; **Published online:** 2026/05/23

■ Hussein, Hassan (2026). The Reciprocal Relationship between Knowledge and Revealed Ethics: An Analysis from the Perspective of Religious Rationality and the Thought of Ayatollah Javadi Amoli. *Revelatory Ethics A Research Quarterly Journal of Ethics*, 1 (38), 7 -36.

doi: 10.22034/re.2026.564706.2140

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended abstract

The intricate relationship between epistemology and ethics has long constituted a central subject of philosophical and theological inquiry. This research addresses a fundamental problem in moral philosophy: the nature of the connection between epistemological realities and ethical imperatives, particularly when divine revelation is integrated into the discourse. A critical examination of existing scholarship reveals a significant gap in the literature. The majority of prior studies have predominantly adopted a unidirectional model, focusing almost exclusively on how knowledge grounds and directs ethical conduct. In contrast, this study seeks to shift the paradigm by emphasizing the mutual, reciprocal, and elevating impact that ethical praxis exerts on human cognition and spiritual capacity. The central question is whether the relationship between knowledge and morality is merely one-directional, with knowledge serving as the foundation for ethical behavior, or whether ethics itself plays an active role in deepening and refining knowledge. The research argues that within an Islamic worldview, this relationship is not linear but mutual, organic, and development-oriented. The theoretical framework of this study is deeply rooted in the comprehensive intellectual system of Ayatollah Javadi Amoli, whose philosophical paradigm uniquely harmonizes rational demonstration, the Holy Quran, and Islamic mysticism under the overarching theory of religious rationality. In this integrated system, reason and revelation are not rivals but complementary divine proofs that interpret and complete one another. The importance of this inquiry lies in demonstrating that moral discipline is not only the outcome of sound knowledge but also one of the essential conditions for the emergence of higher knowledge. By employing this robust framework, the study aims to demonstrate how revealed ethics and human cognition interact in a dynamic and continuous synergy, ultimately contributing to a comprehensive model of human perfection.

Methodology

This study employs a descriptive-analytical method based on qualitative content analysis intricately combined with rigorous logical and philosophical reasoning. The research is primarily foundational and theoretical in nature. The core corpus of data is meticulously gathered from the central philosophical, theological, and exegetical works of Ayatollah Javadi Amoli, particularly his treatises on epistemology in the Quran, foundations of ethics in the Quran, Quranic exegesis, innate human disposition, and the relationship between religious law and knowledge. The methodological approach involves systematically extracting key concepts pertaining to human cognition, innate disposition, ethical mandates, and spiritual purification from these sources. The study does not merely describe isolated statements but instead seeks to identify the functional and structural links between the key components of the theory, including innate disposition, theoretical and practical reason, purification of the soul, intrinsic moral good and evil, and the relationship between reason and revelation. Subsequently, through deep conceptual analysis and logical deduction, the study synthesizes these elements to construct a coherent framework that maps the precise mechanisms by which knowledge and moral action mutually influence one another within the paradigm of Islamic religious rationality.

Methodologically, the research treats ethical discipline as an epistemic condition rather than solely as a moral outcome. Purification is understood as removing the obstacles that block cognition, while virtue and piety are seen as strengthening the capacity to attain higher forms of knowledge. This methodological orientation allows the reconstruction of a reciprocal causal model in which knowing and acting continuously influence each other.

Findings

The core findings of this research reveal that the relationship between knowledge and revealed ethics in the thought of Ayatollah Javadi Amoli is not linear or unidirectional but profoundly reciprocal, organic, and elevating. The research identifies a dynamic, three-stage developmental process that intricately binds epistemology and ethical action. In the first stage, primary knowledge serves as the starting point. This foundational awareness is derived from three main sources: human intellect, innate human disposition, and divine revelation. This initial cognitive grasp of reality and moral principles acts as the necessary catalyst for ethical action and human behavior. Knowledge drawn from reason, innate disposition, and revelation leads human beings toward action and provides the indispensable point of departure for human agency. In the second stage, the transformative power of practical ethics is realized. When foundational knowledge is put into practice, accompanied by piety and righteous action, it ceases to be mere behavioral output. Instead, it initiates a profound ontological change within the moral agent, leading directly to the purification of the soul. It is at this critical juncture that ethics exerts its influence on knowledge: spiritual purity removes cognitive veils and prepares the human soul for the bestowal of divine discriminating insight and profound mystical intuition. Ethical action is not merely a consequence of knowledge; it is also a condition for its deepening. Moral practice, especially when grounded in sincere piety, removes the veils that prevent the intellect and heart from perceiving higher truths. In this respect, self-purification becomes an essential bridge between epistemology and ethics. The growth of knowledge is linked not only to rational reasoning but also to the moral state of the knower. As the soul becomes more purified, it becomes more capable of receiving divine guidance and reaching heart-based witnessing. The third stage represents the culmination of this cycle, resulting in elevated knowledge. The enhanced, spiritually illuminated understanding that emerges from moral purity transcends ordinary conceptual learning. This higher tier of knowledge naturally overflows into even more perfected, sincere, and elevated forms of ethical action. Consequently, the findings demonstrate that epistemology and ethics are not compartmentalized domains but organically intertwined realities where moral rectitude directly expands cognitive and spiritual capacity to perceive higher truths. The study also reveals that within this framework, revelation has a supervisory and explanatory role over reason. Reason is not dismissed but directed and perfected through revelation. This produces a comprehensive model of religious rationality in which the Quran, rational demonstration, and mystical insight are integrated without contradiction. The result is a theory of human development in which intellectual growth and ethical maturation proceed together, with knowledge and ethics continuously nourishing one another.

Conclusion

The overarching conclusion of this study is that the relationship between human knowledge and revealed ethics is fundamentally multidirectional, deeply intertwined, and essentially elevating. The research establishes three main pillars in this paradigm. First, innate and rational knowledge functions as the indispensable point of departure for human agency. Second, revealed ethics acts as the ultimate expositor, necessary complement, and executive guarantor of moral obligations, guiding the intellect where it falls short. Third, and most crucially, there is a profound ontological interaction between the two realms: the purification of the soul through ethical obedience is the absolute existential prerequisite for any genuine epistemological elevation and spiritual enlightenment. Knowledge drawn from reason, innate disposition, and revelation leads human beings toward action, while ethical commitment, piety, and purification open the way to higher levels of cognition. In this model, soul purification and divine discriminating insight are central mechanisms through which moral life becomes epistemically fruitful. Religious rationality in this view is a living and dynamic system in which knowledge and ethics continuously nourish one another. Revelation does not replace reason but completes, guides, and supervises it. At the same time, ethics is not merely the end product of knowledge but also one of the paths to deeper knowledge. The study ultimately proposes a final conceptual model characterized by an upward spiral or elevating cycle. In this dynamic and continuous paradigm, righteous action and the subsequent purification of the soul constantly unlock access to higher, more luminous realms of knowledge. This elevated knowledge, in turn, inspires a more profound and exact level of ethical living, thereby propelling the individual toward ultimate human perfection and proximity to the Divine. The final implication is that human perfection is achieved through a mutual circulation between knowing and acting, where knowledge gives rise to ethics and ethics, in turn, elevates knowledge to more profound and transformative levels.

References

- The Holy Quran.
- Abolqasemzadeh, M. (1398 SH). Foundationalism in ethics from the perspective of Ayatollah Javadi Amoli. *Revealed Ethics*, 9(2), 5–26.[In Persian]
- Adams, R. M. (1999). *Finite and infinite goods: A framework for ethics*. New York: Oxford University Press.
- Ali Zamani, A. A. (1395 SH). Investigation and critique of the epistemological foundations of ethics from the perspective of Allameh Tabatabaei and Ayatollah Javadi Amoli. *Journal of Philosophy of Religion*, 14(2), 121–144.[In Persian]
- Al-Muzaffar, M. R. (1430 AH). *Principles of Islamic jurisprudence*. Islamic Publications Office.[in Arabic]
- Audi, R. (2005). *The good in the right: A theory of intuition and intrinsic value*. Princeton: Princeton University Press.
- Chittick, W. C. (1989). *The Sufi path of knowledge: Ibn al-Arabi's metaphysics of imagination*. Albany: State University of New York Press.
- Fakhry, M. (2002). *Ethical theories in Islam* (2nd ed.). Leiden: E.J. Brill.

- Gholamrezaei, J., & Soltani, S. Z. (1402 SH). The relationship of intellect with the moral rulings of religion with an emphasis on the viewpoint of Ayatollah Javadi Amoli. *Revealed Ethics*, 13(3), 5–32.[In Persian]
- Hourani, G. F. (1985). *Reason and tradition in Islamic ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ibn Sina, H. b. A. (1404 AH). *Remarks and admonitions* (N. al-Din al-Tusi, Comm.). *Daftar-e Nashr-e Ketab*. [In Arabic]
- Javadi Amoli, A. (1387 SH). *The status of intellect in the geometry of religious knowledge*. Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1389 SH). *Religion studies*. Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1391 SH). *Tasnim: Exegesis of the Holy Quran* (Vol. 1). Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1394 SH). *Principles of ethics in the Quran*. Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1395 SH). *Epistemology in the Quran*. Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1396 SH). *The sealed nectar: Commentary on transcendent theosophy* (Vol. 2). Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1397 SH). *Sharia in the mirror of knowledge*. Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1399 SH). *Nature (Fitrah) in the Quran*. Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javadi Amoli, A. (1427 AH). *The sealed nectar: Commentary on the transcendent theosophy* (Vol. 1). *Dar al-Isra'* for Publication. [In Arabic]
- Khosropanah, A. (1390 SH). The relationship between religion and ethics in the Quran. *Revealed Ethics*, 1(1), 29–52. [In Persian]
- Mesbah Yazdi, M. T. (1393 SH). *Moral philosophy*. Imam Khomeini Education and Research Institute Publications. [In Persian]
- Mesbahi Jamshid, P. (1398 SH). Investigation of the possibility of religious education based on the theory of revealed rationality relying on the theories of Allameh Javadi Amoli. *Revealed Ethics*, 9(1), 5–38. [In Persian]
- Mohammadi Monfared, B., & Shah Mansouri, R. (1402 SH). Innate knowledge of ethics with an emphasis on the viewpoint of Allameh Javadi Amoli. *Revealed Ethics*, 13(3), 63–92. [In Persian]
- Motahari, M. (1390 SH). *Moral philosophy*. Sadra Publications. [In Persian]
- Nasri, A. (1392 SH). *Philosophy of creation*. Kanoon-e Andisheh-ye Javan Publications. [In Persian]
- Parsania, H. (1392 SH). Rationality and knowledge in transcendent theosophy. *Zehen*, (54), 5–28. [In Persian]
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. New York: Oxford University Press.
- Rahman, F. (1982). *Islam and modernity: Transformation of an intellectual tradition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Salatin, M., & Javadi, M. (1390 SH). Report and analysis of Ayatollah Javadi Amoli's view on moral relativism. *Revealed Ethics*, 1(1), 73–100. [In Persian]
- Salehi Sadati, S. A., & Javadi, M. (1397 SH). *Moral philosophy of Master Javadi Amoli*. *Revealed Ethics*, 8(1), 47–68. [In Persian]
- Sharifi, A. H. (1394 SH). *Characteristics of the subject of ethics and its methodological*

implications. Revealed Ethics, 5(1), 47-66.[In Persian]

Sobhani, J. (1385 SH). Rational or canonical goodness and badness?. Kalam-e Eslami, (59), 7-34.[In Persian]

Tabatabaei, S. M. H. (1374 SH). Principles of philosophy and the method of realism (M. Motahari, Comm.; Vol. 2). Sadra Publications.[In Persian]

Tabatabaei, S. M. H. (1418 AH). Al-Mizan in the exegesis of the Quran. Al-A'lami for Publications.[in Arabic]

Yazdani, A. (1399 SH). Epistemological foundations of ethics in the thought of Allameh Javadi Amoli [Doctoral dissertation, University of Qom]. IranDoc Scientific Treasury.[In Persian]

رابطه دوسویه معرفت و اخلاق و حیانی: تحلیلی از منظر عقلانیت دینی و اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی

حسن حسینی *

علمی - پژوهشی

چکیده

تبیین ماهیت رابطه میان «هست‌ها»ی معرفتی و «بایدها»ی اخلاقی، با ورود عنصر «وحي»، ابعاد پیچیده‌تری می‌یابد. با وجود تمرکز پژوهش‌ها بر تأثیر یک‌سویه معرفت بر اخلاق، این خلأ وجود دارد که در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی، معرفت‌شناسی و اخلاق و حیانی چگونه رابطه‌ای دوسویه و ارتقابخش برقرار می‌کنند و این تعامل تحت پارادایم «عقلانیت دینی» چه سازوکاری دارد؟ بر این اساس، هدف اصلی، صورت‌بندی الگوی این تعامل دوسویه است. برای نیل به این هدف، با اتخاذ روش تحلیل محتوای کیفی و استدلال منطقی، آثار محوری آیت‌الله جوادی آملی، مورد واکاوی قرار گرفته تا ارتباط نظام‌مند میان مفاهیم کلیدی همچون «عقل و وحي»، «طهارت نفس» و «معرفت شهودی» در چارچوب نظریه «عقلانیت دینی» تبیین شود. یافته‌ها نشان می‌دهد که این رابطه، یک چرخه «دوسویه، اندام‌وار و تعالی‌بخش» است: ۱. معرفت اولیه (عقل، فطرت، وحي) → عمل؛ ۲. عمل + تقوا → طهارت نفس (رفع موانع، شرط لازم) + افاضه فرقان الهی (شهود قلبی، شرط کافی)؛ ۳. معرفت تعالی‌یافته → عمل عالی‌تر. التزام به فضائل و تهذیب نفس، به‌مثابه شرطی معرفت‌شناختی، موانع ادراک (ردائل) را مرتفع ساخته و ظرفیت فاعل شناسا را برای نیل به مراتب عالی‌تر معرفت، همچون «فرقان» و «شهود قلبی»، ارتقا می‌بخشد. این معرفت تعالی‌یافته نیز به نوبه خود، به سطحی عالی‌تر از عمل اخلاقی می‌انجامد. این چرخه پویا در بستر پارادایم «عقلانیت دینی» معنا می‌یابد که در آن، عقل در طول وحي عمل کرده و وحي، نقش شارح، متمم و مهیمن بر عقل را ایفا می‌کند.

کلیدواژه‌ها: اخلاق و حیانی، معرفت‌شناسی، آیت‌الله جوادی آملی، عقلانیت دینی، طهارت نفس، معرفت شهودی.

* استادیار گروه حقوق، واحد کرمانشاه، دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران. (husseini1390@iau.ac.ir).

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۱۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۱/۳۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۲۲؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۰۲)

□ حسینی، حسن (۱۴۰۵). رابطه دوسویه معرفت و اخلاق و حیانی: تحلیلی از منظر عقلانیت دینی و اندیشه‌های آیت‌الله جوادی آملی، *فصلنامه*

اخلاق و حیانی، ۱ (۳۸)، ۷-۳۶. | doi: 10.22034/re.2026.564706.2140

۱. مقدمه

مسئله رابطه «معرفت» و «ارزش» از دیرباز یکی از چالش‌برانگیزترین مباحث در تاریخ فلسفه اخلاق بوده است که در آن، چیستی و چگونگی پیوند میان حوزه «هست‌ها»ی معرفتی و «بایدها»ی اخلاقی مورد مذاقه قرار می‌گیرد. این چالش در بستر اندیشه اسلامی، با ورود عنصر «وحی» ابعاد پیچیده‌تری می‌یابد و به پرسش از نسبت میان عقل بشری و متون دینی در بنیاد نهادن یک نظام اخلاقی منسجم منجر می‌شود (Hourani, 1985: p. 78-80). با وجود غنای پژوهش‌ها در این حوزه، عمده تمرکز بر رابطه‌ای یک‌سویه، یعنی تحلیل مبانی معرفت‌شناختی اخلاق بوده است (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۹۱-۹۵) و تأثیر متقابل و ارتقابخش التزام اخلاقی بر توانایی‌ها و ظرفیت‌های معرفتی فاعل شناسا، کمتر مورد کاوش نظام‌مند قرار گرفته است. این خلأ پژوهشی، به‌ویژه در تحلیل اندیشه‌های فیلسوفان معاصر که به دنبال ارائه یک نظام فکری منسجم هستند، برجستگی بیشتری می‌یابد. در این میان، منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی با تکیه بر اصل بنیادین پیوند درهم‌تنیده «برهان»، «قرآن» و «عرفان» (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۴۵)، ظرفیتی استثنایی برای تحلیل این رابطه متقابل فراهم می‌آورد. ایشان معرفت دینی را محصول هماهنگی منابع متعدد دانسته و معتقدند: «عقل برهانی حجت خداست و قرآن که وحی الهی است حجت دیگر خداست و این دو حجت الهی نه تنها هماهنگ‌اند، بلکه مفسر یکدیگرند» (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۲۱). بنابراین، مسئله اصلی این پژوهش، تبیین و تحلیل چیستی و چگونگی رابطه دوسویه میان ساحت معرفت انسانی و التزام اخلاقی و حیانی است. این پژوهش مسئله‌محور، با رویکرد اندیشمندمحور (بازسازی منظومه جوادی آملی)، الگویی نظری ارائه می‌دهد. اهمیت این تحقیق در ظرفیت آن برای پاسخ‌گویی به یکی از بنیادین‌ترین پرسش‌های فلسفه دین و اخلاق معاصر نهفته است؛ یعنی چگونگی برون‌رفت از ثنویت‌ها و تعارض‌های ظاهری میان عقل‌گرایی محض و نقل‌گرایی اخباری (خسروپناه، ۱۳۹۰، ص ۳۱-۳۳). تبیین الگوی آیت‌الله جوادی آملی ضمن بازاندیشی در بنیان‌های نظری اخلاق از منظر معرفت‌شناختی، می‌تواند راهکاری برای این چالش ارائه دهد و ضرورت بازخوانی اندیشه ایشان را به‌مثابه یکی از نظریه‌پردازان برجسته عقلانیت دینی آشکار سازد (مصباحی جمشید، ۱۳۹۸، ص ۷-۹). افزون بر این، ارائه یک مدل منسجم از تأثیر سلوک اخلاقی بر

معرفت، که در فلسفه غرب معاصر ذیل عنوان «معرفت‌شناسی فضیلت»^۱ مورد توجه قرار گرفته است (Plantinga, 2000: p. 167-169)، می‌تواند پیامدهای مهمی برای حوزه‌های تعلیم و تربیت و مطالعات تطبیقی اسلامی داشته باشد. لذا، ضرورت این پژوهش در فقدان تحقیقی مستقل است که به‌طور مشخص، ماهیت «دوسویه» این رابطه را در اندیشه ایشان صورت‌بندی کرده و مکانیزم‌های آن را کشف نماید (یزدانی، ۱۳۹۹، ص ۱۸-۲۲).

بر این اساس، این مقاله در پی تحقق اهدافی مشخص تدوین شده است. هدف کلی، تحلیل ساختاری-کارکردی رابطه متقابل معرفت‌شناسی و اخلاق و حیانی است که از طریق اهداف جزئی‌تری همچون تبیین مؤلفه‌های عقلانیت دینی در اندیشه جوادی آملی، کشف مکانیزم‌های تأثیرگذاری دوسویه بین معرفت و اخلاق، و نهایتاً ارائه یک مدل نظری یکپارچه معرفت‌شناختی-اخلاقی پیگیری می‌شود. برای نیل به این اهداف، پژوهش حاضر می‌کوشد به این سؤالات بنیادین پاسخ دهد: آیت‌الله جوادی آملی رابطه دوسویه میان مبانی معرفت‌شناختی و نظام اخلاق و حیانی را چگونه تبیین و صورت‌بندی می‌کند؟ مبانی و منابع معرفت‌شناختی اخلاق (حسن و قبح، بایدها و نبایدها) در منظومه فکری ایشان چیست؟ جایگاه «عقل» و «وحي» در هندسه معرفتی اخلاق از دیدگاه ایشان چگونه تعریف می‌شود؟ و سرانجام، التزامات و فضائل اخلاقی چگونه و بر اساس چه سازوکاری بر فرایند معرفت‌یابی و ادراک فاعل شناسا تأثیر می‌گذارند و مفهوم «عقلانیت دینی» چه نقشی در تحقق این پیوند ایفا می‌کند؟ (غلامرضائی و سلطانی، ۱۴۰۲، ص ۷). در پاسخ به این پرسش‌ها، فرضیه اصلی پژوهش آن است که از منظر آیت‌الله جوادی آملی، بین معرفت‌شناسی و اخلاق و حیانی رابطه‌ای دوسویه، پویا و ساختاری وجود دارد که در آن، عقلانیت دینی به‌مثابه واسطه نظری و عملی عمل می‌کند. این فرضیه بر چند گزاره بنیادین استوار است: نخست، معرفت صحیح (برآمده از عقل، وحي و فطرت) مبنای هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی اخلاق است (ابوالقاسم زاده، ۱۳۹۸، ص ۱۱). همان‌گونه که عقل نظری ادراکات بدیهی دارد، «عقل عملی نیز اصول و قضایای اولیه‌ای دارد که مانند قضایای اولیه عقل نظری، بدیهی و بی‌نیاز از دلیل‌اند» (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۷۳). دوم، در اندیشه ایشان عقل در ادراک کلیات اخلاقی استقلال دارد اما برای رسیدن به کمال و مصونیت از خطا، نیازمند هدایت و تمهید وحي است و

وحی نیز بدون پشتوانه عقلانیت، قابل دفاع و تبیین نظام‌مند نیست (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۸۸). سوم و مهم‌تر از همه، التزام به فضائل اخلاقی از طریق «طهارت نفس» (تزکیه)، موانع معرفتی همچون خودبینی و هواپرستی را برطرف کرده و ظرفیت قلب را برای دریافت معارف حقیقی و شهودی افزایش می‌دهد؛ چنانکه فهم عمیق قرآن مشروط به طهارت باطنی است: «همان‌طور که تماس ظاهری با خط قرآن بدون طهارت ظاهری میسر نیست، تماس باطنی با حقایق قرآن هم بدون طهارت باطن ممکن نخواهد بود» (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۱۸۵). این همان تأثیر اخلاق بر معرفت است که چرخه تعالی‌بخش میان نظر و عمل را تکمیل می‌کند.

۲. پیشینه پژوهش

بررسی پیشینه پژوهش نشان می‌دهد که ابعاد مختلف اندیشه آیت‌الله جوادی آملی، به‌ویژه در حوزه فلسفه اخلاق و معرفت‌شناسی، مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است. دسته‌ای از تحقیقات، مستقیماً به تبیین مبانی و ساختار فلسفه اخلاق ایشان پرداخته‌اند و ماهیت گزاره‌های اخلاقی، واقع‌گرایی و مبنای آن را در دیدگاه وی کاویده‌اند (برای نمونه: صالحی ساداتی و جوادی، ۱۳۹۷؛ ابوالقاسم زاده، ۱۳۹۸). دسته دوم، با تمرکز بر مبانی معرفت‌شناختی، به تحلیل دیدگاه‌های ایشان در باب منابع و اعتبار معرفت از منظر قرآن و حکمت متعالیه پرداخته‌اند (علی زمانی، ۱۳۹۵؛ یزدانی، ۱۳۹۹). گروهی دیگر نیز به موضوعات خاص‌تری چون شناخت فطری اخلاق (محمدی منفرد و شاه منصوری، ۱۴۰۲) یا رابطه عقل و دین در منظومه فکری وی توجه کرده‌اند (غلامرضائی و سلطانی، ۱۴۰۲). این پژوهش‌ها اگرچه زمینه‌های ارزشمندی را فراهم آورده‌اند، اما عمدتاً در دو حوزه مجزا یا در تحلیلی یک‌سویه از معرفت به سوی اخلاق متمرکز بوده‌اند. این در حالی است که در فلسفه دین معاصر، به‌ویژه در حوزه «معرفت‌شناسی اخلاقی»^۱، بر پیوند عمیق فضائل اخلاقی با توفیق معرفتی تأکید می‌شود و نظریه‌پردازان این حوزه، خیر و معرفت را به یکدیگر گره می‌زنند (Adams, 1999: p. 45-47). با وجود این، بررسی دقیق منابع نشان‌دهنده یک خلأ پژوهشی مشخص است: فقدان پژوهشی جامع که به‌طور مستقل بر تحلیل ماهیت «دوسویه» و «تعاملی» معرفت و اخلاق در اندیشه آیت‌الله جوادی

1. Moral Epistemology.

آملی تمرکز کرده و آن را ذیل پارادایم «عقلانیت دینی» صورت‌بندی نماید. غالب آثار یا به جهت نخست (تأثیر معرفت بر اخلاق) پرداخته‌اند یا به جهت دوم (تأثیر اخلاق بر معرفت) اشاراتی کلی داشته‌اند، اما مکانیزم این تعامل دوسویه را تبیین نکرده‌اند. چنانکه در تحلیلی از دیدگاه ایشان آمده است، «ملکه شدن فضایل، بصیرت‌هایی را در قوه تشخیص به دنبال دارد» (صالحی ساداتی و جوادی، ۱۳۹۷، ص ۶۶)، اما چگونگی این فرایند و پیوند ساختاری آن با مبانی معرفت‌شناختی که در آثاری چون معرفت‌شناسی در قرآن (جوادی آملی، ۱۳۹۵) تبیین شده، نیازمند کاوش مستقل است. از این رو، پژوهش حاضر می‌کوشد با بازخوانی ساختاری آرای ایشان، این شکاف تحقیقاتی را پر کرده و مدلی منسجم از این پیوند اندام‌وار ارائه دهد.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر با اتخاذ رویکردی توصیفی-تحلیلی، به واکاوی و صورت‌بندی رابطه دوسویه و یکپارچه میان معرفت‌شناسی و اخلاق در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی می‌پردازد. با توجه به ماهیت نظری و بنیادین موضوع که با تحلیل مبانی عقلی و وحیانی سروکار دارد، روش اصلی گردآوری داده‌ها، کتابخانه‌ای و متکی بر اسناد و منابع دست اول است. در این راستا، مجموعه آثار مکتوب و تقریرات ایشان، به‌ویژه کتب محوری چون معرفت‌شناسی در قرآن (۱۳۹۵)، مبادی اخلاق در قرآن (۱۳۹۴)، تسنیم (۱۳۹۱)، فطرت در قرآن (۱۳۹۹) و شریعت در آینه معرفت (۱۳۹۷) به عنوان پیکره اصلی تحقیق، به دقت مطالعه و فیش‌برداری شده‌اند. این اتکا به متون، یک ضرورت روش‌شناختی است، زیرا در پژوهش‌های حوزه فلسفه اخلاق اسلامی، فهم دقیق دیدگاه یک متفکر بدون رجوع مستقیم به عبارات و استدلال‌های وی میسر نیست (شریفی، ۱۳۹۴، ص ۵۰). در مرحله تحلیل، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی و استدلال منطقی، مفاهیم کلیدی همچون «فطرت»، «عقل نظری و عملی»، «طهارت نفس»، «حسن و قبح ذاتی» و «برهان و قرآن» که در آثار ایشان تبیین شده‌اند، استخراج و ارتباط نظام‌مند آن‌ها در چارچوب سؤالات پژوهش کشف و ارزیابی می‌شود. در این استدلال، با تمایز شرط لازم (طهارت نفس = رفع موانع از طریق عمل + تقوا) و شرط کافی (افاضه فرقان الهی = شهود قلبی)، مدل علی بازسازی می‌شود: اگر معرفت اولیه (A) → عمل (B)، و B → طهارت (C، شرط لازم) + افاضه الهی (D، شرط کافی)

→ معرفت تعالی یافته (E)، آنگاه چرخه دوسویه پویا محقق است. این شیوه تحلیل به دنبال روشن ساختن این سازوکار است که چگونه تهذیب نفس و التزام اخلاقی، به مثابه شرطی معرفت‌شناختی، به بسط دانش حقیقی می‌انجامد؛ اصلی که در این بیان ایشان متبلور است: «علم حقیقی، نوری است که تنها در قلب طاهر و مهذب تجلی می‌کند» (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۲). همچنین، این روش به تبیین بنیان‌های معرفتی اخلاق کمک می‌کند، زیرا از منظر ایشان «عقل برهانی و وحی قرآنی دو بال برای پرواز به سوی حقیقت‌اند» (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۷۸) و این دو منبع، زیربنای نظام اخلاقی را تشکیل می‌دهند. بنابراین، این ترکیب روش‌شناختی، ابزار لازم برای ارائه تحلیلی عمیق، مستدل و منسجم از رابطه تعاملی معرفت و اخلاق ذیل پارادایم عقلانیت دینی را فراهم می‌آورد (مصباحی جمشید، ۱۳۹۸).

۴. مبانی نظری: از معرفت‌شناسی تا اخلاق و حیانی

۴-۱. مفاهیم بنیادین

تبیین رابطه دوسویه معرفت‌شناسی و اخلاق در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی، مستلزم تعریف دقیق سه مفهوم بنیادین است که شالوده این پژوهش را تشکیل می‌دهند: معرفت‌شناسی و حیانی، اخلاق و حیانی و عقلانیت دینی. معرفت‌شناسی و حیانی در منظومه فکری ایشان، نظامی جامع است که بر خلاف معرفت‌شناسی‌های مادی یا صرفاً عقلی، منابع معرفت را به حس و تجربه یا عقل محض محدود نمی‌کند، بلکه آن را شامل سه منبع هم‌افزا و هماهنگ می‌داند: عقل (برهانی)، قلب (شهودی) و نقل (و حیانی) (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۴۱-۴۵). در این دیدگاه، وحی نه در تقابل با عقل، که مؤید و متمم آن است و هر دو «چراغ‌هایی هستند که خداوند برای روشنایی راه بشر برافروخته است» (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۳۳). این معرفت‌شناسی، واقع‌گرا بوده و بر این اصل استوار است که علم، کاشف از حقیقت نفس‌الامری است و صرفاً برساخته ذهن نیست (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۱۰۵). بر این مبنا، اخلاق و حیانی نظامی مبتنی بر واقعیات تکوینی و ارزش‌های ذاتی است که ریشه در فطرت الهی انسان دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۷۸). این رویکرد، در تقابل با نسبی‌گرایی اخلاقی، معتقد است که حسن و قبح افعال، اموری واقعی و نفس‌الامری هستند که عقل عملی قادر به درک آنهاست و وحی نیز به تفصیل و تأکید بر آن می‌پردازد (سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۲۲؛ سلاطین و جوادی، ۱۳۹۰، ص ۸۱). از منظر آیت‌الله جوادی آملی، اخلاق «مجموعه صفات نفسانی و افعال اختیاری است که

انسان را به کمال نهایی‌اش، یعنی تخلق به اخلاق الهی، می‌رساند»، اخلاق و حیانی، نظام هنجاری مبتنی بر وحی است که حسن/قبیح را واقعی و تکوینی می‌داند و غایت آن قرب الهی است. التزام به آن، سلوک عملی فردی (تهذیب نفس و فضائل) را دربرمی‌گیرد، که این سلوک بر معرفت تأثیر می‌گذارد. (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۵۵). بنابراین، غایت اخلاق، صرفاً تنظیم روابط اجتماعی نیست، بلکه تحقق وجودی انسان و نیل به مقام قرب الهی است (نصری، ۱۳۹۲، ص ۱۸۰). در نهایت، چارچوب کلانی که این دو حوزه را به یکدیگر پیوند می‌دهد، مفهوم‌سازی عقلانیت دینی است. این اصطلاح در اندیشه ایشان به معنای نظامی است که در آن، عقلانیت نه در عرض دین، بلکه در طول آن تعریف می‌شود؛ یعنی عقل در پرتو هدایت وحی، به کارآمدی و عمق بیشتری دست می‌یابد (پارسانیا، ۱۳۹۲، ص ۱۵). عقلانیت دینی، یک پارادایم جامع است که در آن، گزاره‌های معرفتی (آنچه هست) و توصیه‌های اخلاقی (آنچه باید باشد)، هر دو از منابع هماهنگ عقل و وحی سرچشمه گرفته و در یک نظام منسجم، هدف واحدی را که همانا هدایت و کمال انسان است، دنبال می‌کنند (خسروپناه، ۱۳۹۰، ص ۴۰). بدین ترتیب، این عقلانیت، بستر نظری لازم برای تحلیل تعامل معرفت و اخلاق را فراهم می‌آورد؛ جایی که نه تنها معرفت، مبنای اخلاق است، بلکه التزام اخلاقی نیز شرط دستیابی به مراتب عالی‌تر معرفت شهودی و عقلی محسوب می‌شود (مصباحی جمشید، ۱۳۹۸، ص ۱۱).

۲-۴. معرفت‌شناسی: منابع و مراتب

در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی، معرفت‌شناسی بر یک پلورالیسم معرفتی هماهنگ و طولی استوار است که در آن، منابع گوناگون شناخت نه در تعارض، بلکه در تعامل و تکمیل یکدیگر، حقیقت را بر انسان آشکار می‌سازند. پایین‌ترین مرتبه این هرم معرفتی، حس و تجربه است که به عنوان دریچه نخستین ارتباط با عالم خارج، داده‌های خام را برای قوای بالاتر فراهم می‌آورد. قرآن کریم با ترغیب به «سیر در ارض» و «نظر در ملکوت»، بر اهمیت این منبع تأکید می‌ورزد (الطباطبائی، ۱۴۱۸ق، ج ۴، ص ۱۱۲). با این حال، معرفت حسی به ظواهر و پدیدارها محدود است و توانایی درک کلیات، مفاهیم انتزاعی و حقایق متافیزیکی را ندارد؛ از این رو، گرچه ضروری است، اما به تنهایی کافی نیست و صرفاً ماده اولیه برای پردازش عقلانی را مهیا می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۹۱-۹۴). در مرتبه‌ای فراتر، عقل به عنوان حجت باطنی، نقشی محوری ایفا می‌کند. عقل در

اندیشه ایشان به دو ساحت نظری و عملی تفکیک می‌شود. عقل نظری، متکفل درک «هست‌ها و نیست‌ها» و کشف قوانین حاکم بر واقعیت است. این قوه از طریق تجرید معقولات از محسوسات و استدلال برهانی، به شناخت حقایق کلی و متافیزیکی، از جمله اثبات مبدأ و معاد، نائل می‌آید (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۵۸). اما عقل عملی، مسئولیت درک «بایدها و نبایدها» و تشخیص حسن و قبح افعال را بر عهده دارد (غلامرضائی و سلطانی، ۱۴۰۲، ص ۱۱). این قوه، به نحو فطری، عدالت را نیکو و ظلم را قبیح می‌شمارد و مبانی کلی اخلاق را پایه‌ریزی می‌کند؛ اصلی که در بیان ایشان چنین متبلور است: «عقل عملی، پیامبر درونی انسان است که او را به نیکی‌ها فرمان می‌دهد و از بدی‌ها باز می‌دارد» (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۰۲). با وجود این جایگاه رفیع، عقل به دلیل محدودیت‌ها و احتمال خطاپذیری، نیازمند راهنمایی منبعی معصوم است. در اینجا است که وحی و متون دینی به عنوان سومین منبع معرفت، نقش‌آفرینی می‌کنند. وحی، نه در تقابل با عقل، بلکه به مثابه چراغی پرفروغ‌تر، افق‌های جدیدی را فراروی عقل می‌گشاید که عقل به تنهایی قادر به کشف آن‌ها نیست، مانند جزئیات معاد و برخی از مصادیق پیچیده اخلاقی (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۷۵؛ Hourani, 1985: p. 115). وحی، هم مؤید ادراکات صحیح عقل است و هم در موارد لغزش، آن را تصحیح می‌کند و در یک کلام، «عقل و وحی دو بال برای پرواز به سوی حقیقت‌اند» (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۶۴). اوج هرم معرفتی در این نظام، شهود و معرفت قلبی است که معرفتی حضوری و بی‌واسطه به حقایق عالم است (الجوادی الآملی، ۱۴۲۷ق: ج ۱، ص ۲۱۰). این معرفت از سنخ علم حصولی و مفهومی نیست، بلکه مشاهده مستقیم حقیقت در ساحت قلب و نفس است (Chittick, 1989: p. 223). نکته کلیدی در این مرتبه، پیوند ناگسستنی آن با اخلاق است. از منظر آیت‌الله جوادی آملی، دستیابی به شهود قلبی، مشروط به طهارت نفس و تهذیب اخلاقی است؛ زیرا «قلبی که به گناه آلوده است، نمی‌تواند آینه تجلی حقایق الهی باشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۶ق: ج ۲، ص ۳۱۱). این اصل، رابطه دوسویه معرفت و اخلاق را به روشن‌ترین شکل ممکن به تصویر می‌کشد: سلوک اخلاقی، شرط لازم برای ارتقای معرفت از سطح مفهومی به سطح شهودی است و معرفت شهودی نیز به نوبه خود، انگیزه و بصیرت فرد را برای تداوم مسیر کمال اخلاقی تقویت می‌کند (علی‌زمانی، ۱۳۹۵، ص ۱۳۸).

۳-۴. اخلاق و حیانی: چیستی، غایت و تمایز

اخلاق و حیانی در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی، نظامی «واقع‌گرا»^۱ و «غایت‌گرا»^۲ است که هویت خود را در هماهنگی کامل میان عقل و وحی بازمی‌یابد. چیستی این اخلاق، مجموعه‌ای از صفات نفسانی و افعال ارادی است که مبتنی بر حقایق تکوینی و ارزش‌های ذاتی بوده و هدف آن، رساندن انسان به کمال نهایی وجودی خویش است (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۵۵؛ ص الحی ساداتی و جوادی، ۱۳۹۷، ص ۵۰). تمایز بنیادین این نظام با اخلاق سکولار در سه حوزه اصلی آشکار می‌شود: منبع، غایت و ضمانت اجرا. اخلاق سکولار، منبع خود را به قرارداد اجتماعی، عواطف انسانی یا عقل خودبنیاد بشری محدود می‌کند و غایتی فراتر از رفاه دنیوی، لذت فردی یا نظم اجتماعی برای آن متصور نیست (Fakhry, 2002: p. ix). در مقابل، اخلاق و حیانی ضمن تأیید نقش عقل، «وحی» را به عنوان منبعی معصوم و افق‌گشا معرفی می‌کند که ضامن صحت و جامعیت نظام اخلاقی است. تمایز آن با اخلاق فلسفی محض نیز در همین نقطه نهفته است؛ اخلاق فلسفی هرچند بر بنیادهای عقلی استوار است، اما به دلیل محدودیت‌های معرفتی بشر، همواره در معرض خطا و نارسایی قرار دارد. آیت‌الله جوادی آملی تأکید دارند که وحی نه برای ابطال عقل، بلکه برای «تکمیل و تتمیم» آن آمده تا راهبری انسان به سوی سعادت، قطعی و تضمین‌شده باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۱۱۲). مهم‌ترین شاخصه اخلاق و حیانی، غایت‌گرایی آن است که به تمامی افعال و فضائل اخلاقی، جهت و معنایی متعالی می‌بخشد. بر اساس این دیدگاه، ارزش یک فعل اخلاقی نه صرفاً در ذات آن (نظریه‌های وظیفه‌گرا) و نه فقط در نتایج دنیوی آن (نظریه‌های پیامدگرا)، بلکه در میزان نقشی است که در نیل به «غایت‌القصوی» یا هدف نهایی خلقت ایفا می‌کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۱۴۵؛ نصری، ۱۳۹۲، ص ۲۰۵). این غایت نهایی، مفهومی جز قرب الهی ندارد. قرب الهی در این دیدگاه، یک نزدیکی مکانی یا زمانی نیست، بلکه یک تحول وجودی و «شدن» است؛ یعنی تخلق به اخلاق الهی و آینه‌گی برای اسماء و صفات حُسنای

1 . Realist.

2 . Teleological.

پروردگار. آیت الله جوادی آملی در این باره می‌فرماید: «اخلاق اسلامی برای آن است که انسان را خلیفه خدا کند و او را به مقامی برساند که آینه صفات جمال و جلال الهی باشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۷). این غایت، افق اخلاق را از سطح تنظیم روابط اجتماعی فراتر برده و آن را به یک سلوک وجودی برای تحقق کامل انسانیت و فعلیت بخشیدن به ظرفیت‌های نهفته در فطرت الهی انسان بدل می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۹۳). بنابراین، اخلاق و حیانی، برنامه‌ی جامعی برای «صیورت» انسان از موجودی بالقوه به خلیفه‌اللهی بالفعل است که این امر، جوهری‌ترین تمایز آن با سایر مکاتب اخلاقی به شمار می‌رود (Adams, 1999: p. 35).

۵. تأثیر معرفت‌شناسی بر تکوین اخلاق و حیانی

۵-۱. عقل؛ بنیاد درک حسن و قبح ذاتی

در معماری معرفتی آیت‌الله جوادی آملی، عقل به مثابه حجت باطنی و ابزار معرفتی بنیادین، سنگ بنای نظام اخلاق و حیانی را تشکیل می‌دهد و تأثیر معرفت‌شناسی بر تکوین اخلاق را به روشنی به تصویر می‌کشد. در این منظومه، عقل عملی، قوه‌ای است که پیش از هرگونه امر و نهی شرعی و مستقل از آن، به نحو بدیهی و پیشینی، حسن و قبح ذاتی برخی افعال را درک می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۹۹). این دیدگاه که ریشه در سنت عقل‌گرای امامیه و حکمت متعالیه دارد، در تقابل با دیدگاه اشعری قرار می‌گیرد که حسن و قبح را صرفاً اموری شرعی و قراردادی می‌داند (سبحانی، ۱۳۸۵، ص ۱۱). از منظر آیت‌الله جوادی آملی، عدالت، صداقت و امانت‌داری، ذاتاً نیکو و پسندیده، و در مقابل، ظلم، دروغ و خیانت، ذاتاً قبیح و ناپسند هستند و این حقیقتی است که عقل سلیم بدون نیاز به راهنمایی خارجی، بر آن صحه می‌گذارد. این ادراکات بدیهی، به مثابه «قضایای پایه»^۱ و اصول متعارفه در هندسه اخلاق عمل می‌کنند که سایر گزاره‌های اخلاقی بر آن‌ها بنا می‌شوند (ابوالقاسم زاده، ۱۳۹۸، ص ۱۲). به تعبیر ایشان، «عقل در ساحت عمل، رسولی باطنی است که بایدها و نبایدها را الهام می‌کند و انسان را به عدل و احسان می‌خواند و از فحشا و منکر باز می‌دارد» (جوادی آملی، ۱۳۹۴،

1. Axioms.

ص ۱۰۲). نقش عقل در این مرحله، صرفاً یک ادراک نظری نیست، بلکه یک گرایش و الزام عملی را نیز به همراه دارد. این همان فرآیندی است که در علم اصول فقه از آن تحت عنوان «مستقلات عقلیه» یاد می‌شود؛ جایی که عقل به تنهایی حکم شرع را نیز کشف می‌کند (المظفر، ۱۴۳۰ق، ص ۲۱۳). بر این اساس، عقل عملی از گزاره توصیفی واقع‌نمای «العدلُ حَسَنٌ» (عدالت نیکوست) به گزاره انشایی و هنجاری «يَحِبُّ الْإِثْيَانُ بِالْعَدْلِ» (باید عدالت ورزید) گذار می‌کند و بدین ترتیب، اولین و کلی‌ترین اصول اخلاقی را استنباط می‌نماید (غلامرضائی و سلطانی، ۱۴۰۲، ص ۱۵). این قابلیت معرفت‌شناختی عقل، زیربنای یک نظام اخلاقی عینی و جهان‌شمول را فراهم می‌آورد که از نسی‌گرایی و قراردادگرایی مصون است. در حقیقت، این پایگاه عقلانی است که اخلاق دینی را معقول و قابل دفاع ساخته و زمینه را برای نقش تکمیلی و تفصیلی وحی مهیا می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۸۰؛ Hourani, 1985: p. 45).

۲-۵. وحی؛ شارح، مکمل و ضامن اجرای اخلاق

در نظام معرفتی آیت‌الله جوادی آملی، پس از آنکه عقل عملی به مثابه سنگ بنا، کلیات و اصول اولیه حسن و قبح ذاتی را ادراک نمود، «وحی» به عنوان منبعی معرفتی و معصوم، در سه حوزه محوری به تکمیل، تفصیل و تضمین نظام اخلاقی می‌پردازد. نخست، وحی در مقام شارح و مبیین عمل می‌کند. عقل اگرچه به طور کلی حُسن عدالت و قبح ظلم را درمی‌یابد، اما در تشخیص مصادیق پیچیده و جزئی آن در عرصه‌های گوناگون حیات فردی و اجتماعی، مانند جزئیات معاملات اقتصادی، قوانین ارث یا کیفر جرایم، دچار محدودیت و سرگردانی است (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۸۸). در اینجا است که شریعت مبتنی بر وحی، با تعیین دقیق این مصادیق، مسیر را روشن ساخته و از اعمال سلیقه‌ها و بروز اختلافات جلوگیری می‌کند. دوم، وحی نقش مکمل انگیزشی و ضامن اجرا را ایفا می‌کند. معرفت عقلی به تنهایی برای الزام فرد به عمل اخلاقی، به ویژه در شرایط تعارض با منافع شخصی، کافی نیست. وحی از طریق نظام «وعد و وعید» و تبیین پیامدهای اخروی اعمال، قوی‌ترین ضمانت اجرایی را برای التزام به اصول اخلاقی فراهم می‌آورد (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۱۲۱؛ خسروپناه، ۱۳۹۰، ص ۴۵). این پشتوانه متافیزیکی، انگیزه را درونی کرده و پایداری در مسیر فضیلت را تقویت می‌نماید. سوم و مهم‌تر از همه، وحی عهده‌دار تبیین غایات متعالی اخلاق است.

افق دید عقل جزئی بشر، عمدتاً به منافع و مصالح دنیوی و نظم اجتماعی محدود است و قادر به درک مستقل غایت القصوای حیات و هدف نهایی از زیست اخلاقی نیست (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۱۵). وحی با معرفی مفاهیمی چون «قرب الهی»، «لقاء الله» و «تخلق به اخلاق الله»، افقی متعالی و معنوی به اخلاق می‌بخشد. آیت الله جوادی آملی در این خصوص تأکید می‌ورزند که «هدف دین در بخش اخلاق آن است که انسان را به مقام انسانیت کامل برساند و این جز با راهنمایی وحی که از مبدأ و معاد خبر می‌دهد، میسر نیست» (جوادی آملی، ۱۳۸۹، ص ۲۳۱). بنابراین، وحی نه تنها اخلاق عقل پایه را ابطال نمی‌کند، بلکه با تفصیل مصادیق، تضمین اجرا و تبیین غایت نهایی، آن را از یک نظام محدود، به یک برنامه جامع برای صیروت وجودی انسان به سوی کمال مطلق ارتقاء می‌بخشد (Rahman, 1982: p. 17).

۳-۵. فطرت؛ پیوندگاه تکوینی معرفت و اخلاق

در منظومه فکری آیت الله جوادی آملی، «فطرت» به عنوان سومین رکن تأثیرگذار معرفت‌شناسی بر تکوین اخلاق، نقش پیوندگاه تکوینی و درونی را میان این دو حوزه ایفا می‌کند. فطرت، آن ساختار وجودی و سرمایه ذاتی است که خداوند در نهاد هر انسان به ودیعه نهاده و به مثابه یک «نظام معرفتی-گرایشی» پیشینی عمل می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۳۵). این نظام دارای دو بُعد اساسی است. نخست، بُعد معرفتی که در قالب معرفت حضوری و شهودی به مبدأ هستی (خداآگاهی فطری) و درک پاره‌ای از حقایق کلی تجلی می‌یابد. این شناخت، یک دانش حصولی و مفهومی نیست، بلکه یک آگاهی بی‌واسطه است که در اعماق جان انسان ریشه دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۱۸۰) و زمینه را برای پذیرش دعوت انبیا فراهم می‌آورد. دوم، بُعد گرایشی است که شامل میل ذاتی به کمال مطلق، حقیقت‌جویی، زیبایی‌دوستی و خیر اخلاقی می‌شود. انسان به حکم فطرت خویش، از نقص‌گریزان و به سمت کمال در حرکت است و فضائلی چون عدالت، راستی و احسان را دوست دارد و از رذائلی چون ظلم و دروغ‌بیزاری است (محمدی منفرد و شاه منصوری، ۱۴۰۲، ص ۷۱). بر این اساس، اخلاق و حیانی یک بنای بی‌شالوده یا یک امر تحمیلی بر طبیعتی بیگانه نیست، بلکه نظامی است که دقیقاً بر این داده‌های فطری استوار شده است. آیت الله جوادی آملی تأکید دارند که «فطرت، آن سرشت الهی است که به انسان معرفت شهودی به مبدأ و گرایش ذاتی به فضائل را عطا می‌کند و پیامبران الهی جز برای آبیاری این نهال غرس شده نیامده‌اند» (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۵۵). در حقیقت، نقش دین و وحی، «یادآوری» (تذکار) و «شکوفاسازی» (اثاره) همین دفتن فطری است.

گزاره‌های اخلاقی و حیانی به این دلیل برای انسان قابل پذیرش و دلنشین هستند که با گرایش‌های اصیل درونی او هماهنگی کامل دارند. بنابراین، فطرت به مثابه حلقه وصل تکوینی، هم اصالت و واقع‌گرایی اخلاق را تضمین می‌کند و هم جهان‌شمولی و جاودانگی آن را، زیرا بر امری ثابت و مشترک میان تمام انسان‌ها در تمام زمان‌ها بنا شده است (نصری، ۱۳۹۲، ص ۲۰۳).

۶. تأثیر التزام اخلاقی بر تعالی معرفت (معرفت‌شناسی فضیلت‌محور)

۶-۱. ردائیل اخلاقی به مثابه موانع معرفت‌شناختی

در رابطه دوسویه میان اخلاق و معرفت، وجه سلبی این ارتباط در قالب تأثیر بازدارنده ردائیل اخلاقی بر قوای ادراکی انسان ظاهر می‌شود. از منظر آیت‌الله جوادی آملی، التزام به اخلاق صرفاً یک توصیه عملی نیست، بلکه شرط لازم برای سلامت و کارآمدی ابزارهای معرفتی، یعنی عقل و قلب، است. گناه و ابتلا به ردائیل اخلاقی، به مثابه حجاب‌ها و موانعی عمل می‌کنند که آینه شفاف جان را از درک حقایق باز می‌دارند. این ایده، ریشه در متون و حیانی دارد؛ قرآن کریم به صراحت از پدیده «ختم» و «رین» بر قلوب سخن می‌گوید: «خدا بر دل‌هایشان مُهر نهاده است...»^۱ (بقره، ۷) و «هرگز! بلکه بر دل‌هایشان، زنگاری (پوششی از زنگار) است از آنچه به دست می‌آوردند.»^۲ (مطففین، ۱۴). آیت‌الله جوادی آملی در تبیین این آیات تأکید می‌کند که این مهر و زنگار، نه یک جبر الهی، بلکه پیامد تکوینی و قهری اعمال و ملکات نفسانی خود انسان است (جوادی آملی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۳۴۵-۳۴۸). ردائیلی چون «کبر»، با ایجاد خودمحوری کاذب، مانع از تسلیم در برابر حقیقت می‌شود؛ «حسد» چشم عقل را بر دیدن فضائل و کمالات دیگران کور می‌کند؛ و «حب دنیا» افق دید انسان را به امور مادی و زودگذر محدود کرده و او را از درک معارف متعالی و غایات معنوی حیات عاجز می‌سازد (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۱۸۸). در این دیدگاه، «قلب و عقلی که به رذیلت آلوده شود، همچون آینه‌ای زنگار گرفته است که از انعکاس انوار حقیقت عاجز می‌ماند و در تشخیص حق از باطل به خطا می‌رود» (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۱۷۸). بنابراین، ارتکاب به معاصی و خو گرفتن به صفات نکوهیده، به تدریج قوه تمیز و ادراک صحیح را از انسان سلب کرده و او را در ورطه جهل مرکب و وارونگی

۱. «خَتَمَ اللَّهُ عَلَى قُلُوبِهِمْ...»

۲. «كَأَنَّهُمْ لَا يَتَذَكَّرُونَ»

معرفتی گرفتار می‌سازد. از این رو، طهارت اخلاقی یک پیش‌شرط اساسی برای نیل به معرفت حقیقی، اعم از معرفت حصولی صحیح و معرفت شهودی متعالی، تلقی می‌شود (الطباطبائی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۸).

۲-۶. فضائل اخلاقی به مثابه شروط معرفت حقیقی

در سویه ایجابی و تکاملی رابطه دوسویه اخلاق و معرفت، فضائل اخلاقی نه تنها غایات عملی، بلکه به مثابه شروط بنیادین و زمینه‌ساز برای تعالی معرفتی و نیل به مراتب عالی دانش عمل می‌کنند. این نگرش، که می‌توان آن را نوعی «معرفت‌شناسی فضیلت‌محور» نامید، التزام اخلاقی را شرط لازم برای سلامت و کارآمدی ابزارهای شناخت می‌داند. در صدر این فضائل، «تقوا» قرار دارد که قرآن کریم آن را به طور مستقیم، کلید کسب «فرقان» یا همان قوه تمیز و تشخیص نافذ میان حق و باطل معرفی نموده است: «ای مؤمنان، اگر به یاد خدا (و پروا از او) باشید، او به شما معیاری [برای تشخیص حق از باطل] خواهد بخشید...»^۱ (انفال، ۲۹). از منظر آیت‌الله جوادی آملی، تقوا یک حالت مراقبت فعال و صیانت نفس از آلودگی‌های معرفت‌سوز است که عقل نظری و عملی را از غبار خواسته‌های نفسانی و پیش‌داوری‌ها می‌پالاید. این تهذیب نفس و طهارت قلبی، شرط لازم معرفت حقیقی را فراهم می‌آورد، یعنی رفع موانع ادراکی حجاب‌های ظلمانی رذائل نفس که قوه ادراک را کدر و محجوب می‌سازد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۴). با این حال، شرط کافی، افاضه لطف الهی است: پس از طهارت، خداوند مستقیماً «فرقان» (نور تمیز و معرفت شهودی) را به قلب متقی افاضه می‌نماید (انفال، ۲۹)، که این فرآیند مثبت، وجودی و تکوینی است و نفس طاهر را به محرم اسرار الهی بدل می‌سازد و ظرفیت دریافت شهود قلبی را — که عقل جزئی بدان دسترسی ندارد — افزایش می‌دهد (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۲). بدین ترتیب، اخلاق و حیانی نه تنها موانع را مرتفع می‌کند، بلکه بستر و ظرفیت را برای تولید و تعالی معرفت نوین (از طریق وحی و اشراق الهی) فراهم می‌آورد. این پالایش، زمینه را برای افاضه نوری الهی فراهم می‌سازد که از آن به «فرقان» تعبیر می‌شود؛ فرقان یک بصیرت و روشنایی درونی است که قدرت تفکیک دقیق صدق از کذب و

۱. «إِنْ تَتَّقُوا اللَّهَ يَجْعَلْ لَكُمْ فُرْقَانًا»

هدایت از ضلالت را به انسان عطا می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۱). این پیوند تکوینی تا بدانجاست که ایشان معتقدند: «علم حقیقی چراغی است که خداوند تنها در قلب بنده مؤمن، زاهد و متقی می‌افروزد و تقوا شرط لازم برای چنین اشراقی است» (جوادی آملی، ۱۳۹۴، ص ۸۵). این ارتباط در مراتب متعالی‌تر معرفت، یعنی معرفت شهودی و فهم حقایق باطنی وحی، به اوج خود می‌رسد. دستیابی به این سطح از علم، دیگر تنها در گرو عقل پالایش شده نیست، بلکه مشروط به «طهارت نفس» و «تزکیه قلب» است؛ حقیقتی که در آیه شریفه «که جز پاکان کسی آن را لمس نخواهد کرد»^۱ (واقع، ۷۹) به آن اشاره شده است. آیت‌الله جوادی آملی با تفکیک میان معنای ظاهری و باطنی قرآن، تبیین می‌کنند که «مس» یا تماس وجودی با حقیقت ملکوتی و بطون عمیق قرآن، امری فراتر از تماس حسی یا ادراک مفهومی است. این تماس، نیازمند سنخیت وجودی میان مُدرک (انسان) و مُدرک (حقیقت وحی) است و این سنخیت جز برای نفوس پاک و مطهری که از هرگونه رجس و پلیدی معنوی و اخلاقی منزّه شده‌اند، حاصل نخواهد شد (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۱۱۲). بنابراین، سلوک اخلاقی و مجاهده در مسیر تهذیب نفس، عیناً سلوک معرفتی است و هر فضیلتی چون صبر، شکر و اخلاص، به منزله صیقل دادن آینه دل برای انعکاس روشن‌تر انوار علم الهی عمل می‌کند (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۲۳۴). در این منظومه، حکمت حقیقی، ثمره طهارت است و حکیم، انسانی است که پیش از آموختن، خود را ساخته است.

۷. تحلیل نهایی: عقلانیت دینی، الگوی پیوند دوسویه

۷-۱. صورت‌بندی چرخه تعالی‌بخش معرفت و عمل

تحلیل نهایی از رابطه دوسویه معرفت‌شناسی و اخلاق و حیانی در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی، به صورت‌بندی یک الگوی پویا و تعالی‌بخش منتهی می‌شود که می‌توان آن را «چرخه تکاملی علم و عمل» نامید. این الگو، که جان‌مایه «عقلانیت دینی» را تشکیل می‌دهد، از یک تعامل خطی فراتر رفته و یک مارپیچ صعودی را ترسیم می‌کند که در آن، هر یک از دو ساحت معرفت و اخلاق، به طور متقابل دیگری را تعمیق و ارتقا می‌بخشد (پارسانیا، ۱۳۹۲، ص ۱۵). نقطه

۱. «لَا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ»

عزیمت این چرخه، ادراکات اولیه و بنیادین معرفتی است که ریشه در دو منبع اصیل «فطرت» و «عقل» دارد. فطرت، به مثابه یک سرمایه تکوینی، معرفت حضوری به مبدأ متعال و گرایش ذاتی به کمال را در نهاد انسان به ودیعه نهاده است (جوادی آملی، ۱۳۹۹، ص ۷۴). در کنار آن، عقل عملی با درک بدیهی «حسن و قبح ذاتی» افعال، نخستین چارچوب هنجاری را برای سلوک انسان فراهم می‌آورد (غلامرضائی و سلطانی، ۱۴۰۲، ص ۱۸). این معرفت اولیه، اگرچه برای شروع حرکت ضروری است، اما به تنهایی برای پیمودن مسیر کمال کافی نیست و نیازمند تحقق در ساحت «عمل» است. در این مرحله، انسان با اتکا به این دانش فطری و عقلی، به انجام افعال اخلاقی (فضائل) و ترک رذائل مکلف می‌شود. این التزام عملی، صرفاً یک برون‌داد رفتاری نیست، بلکه دارای پیامدهای وجودی و معرفت‌شناختی عمیقی است.

پویایی این رابطه در مرحله دوم آشکار می‌گردد؛ جایی که عمل صالح و تهذیب نفس، به مثابه

یک شرط وجودی، زمینه را برای ارتقای

ظرفیت معرفتی انسان فراهم می‌کند.

مدل علی این چرخه به شرح زیر و

شکل مقابل صورت‌بندی می‌شود:

۱. معرفت اولیه (عقل + فطرت +

وحی) ← عمل اخلاقی.

۲. عمل + تقوا ← طهارت نفس (رفع

حجاب‌های ظلمانی، شرط لازم) ←

افاضه فرقان/شهود قلبی از جانب الهی

(تولید و تعالی معرفت، شرط کافی).

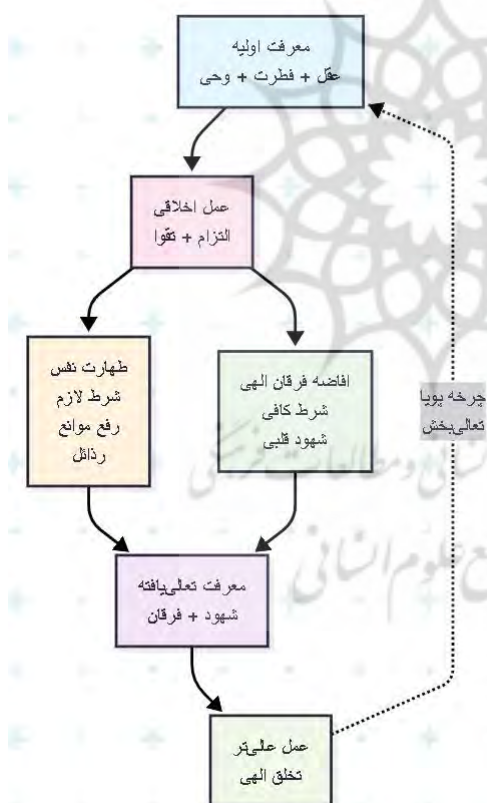
۳. معرفت تعالی یافته ← عمل

عالی‌تر.

این چرخه اندام‌وار است: طهارت

(شرط لازم) موانع ادراکی را مرتفع

می‌سازد، اما افاضه لطف الهی (شرط

کافی) مستقیماً نور معرفت شهودی را تولید می‌کند.

استدلال منطقی: اگر عمل صالح ← طهارت (ش. لازم)، و طهارت + لطف الهی ← شهود (ش. کافی)، آنگاه چرخه پویا و تعالی بخش محقق می‌گردد.

التزام به فضائل و به‌ویژه «تقوا»، به تدریج حجاب‌های ظلمانی نفس را کنار زده و آینه قلب را برای دریافت انوار معرفت صیقل می‌دهد. این همان فرآیندی است که قرآن کریم از آن به اعطای «فرقان» در اثر تقوا یاد می‌کند (انفال، ۲۹) و آیت‌الله جوادی آملی آن را «پاداش تکوینی» عمل صالح می‌داند (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۲۵۴). این طهارت باطنی، انسان را برای دریافت مراتب عالی تری از معرفت، یعنی معارف شهودی و حقایق باطنی وحی، آماده می‌سازد. در این مرتبه، نفس تزکیه‌شده، محرم اسرار الهی گشته و به فهمی از دین و هستی نائل می‌شود که برای عقل جزئی و ذهن آلوده به رذائل، دست‌نیافتنی است. «عمل بدون معرفت عمیق، پیکری بی‌روح است و معرفت بدون عمل صالح، درختی بی‌ثمر. این دو بال پرواز انسان به سوی کمال مطلق‌اند» (جوادی آملی، ۱۳۸۷، ص ۹۵). در اینجا است که معنای باطنی آیه (واقع، ۷۹) تجلی می‌یابد؛ تماس وجودی با حقیقت قرآن، جز برای نفوس مطهر از پلیدی‌های اخلاقی ممکن نیست (الطباطبائی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۹، ص ۱۳۷). این معرفت جدید و متعالی، به نوبه خود، حلقه بعدی چرخه را شکل می‌دهد. این دانش عمیق‌تر که اکنون با شهود قلبی و نور و حیانی آمیخته است، انگیزه‌ای به مراتب قوی‌تر و بصیرتی نافذتر برای عمل اخلاقی فراهم می‌آورد. عمل اخلاقی دیگر صرفاً امثال یک تکلیف عقلی نیست، بلکه تجلی شوق به «قرب الهی» و عشق به کمال مطلق است (مطهری، ۱۳۹۰، ص ۱۶۰). بدین ترتیب، این چرخه به طور مستمر تکرار می‌شود: معرفت اولیه به عمل می‌انجامد، عمل به طهارت نفس و ظرفیت معرفتی بالاتر منجر می‌شود، معرفت متعالی، کیفیت و انگیزه عمل را ارتقا می‌دهد و این سیر صعودی تا رسیدن به غایت القصوای انسانیت ادامه می‌یابد (یزدانی، ۱۳۹۹، ص ۲۱۰).

۷-۲. تمایز الگوی جوادی آملی با سایر رویکردها

صورت‌بندی الگوی «چرخه تعالی بخش علم و عمل» در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی، نه تنها یک مدل ایجابی برای تبیین رابطه معرفت و اخلاق ارائه می‌دهد، بلکه در تمایز با رویکردهای تاریخی کلامی و فلسفی، نوآوری و جامعیت خود را آشکار می‌سازد. این الگو که برآمده از پارادایم «عقلانیت دینی» است، در تقابل با سه جریان فکری عمده قرار می‌گیرد. نخست، در برابر تفکر اخباری‌گری که با نگرشی بدبینانه به ساحت عقل، آن را در استنباط احکام و به‌ویژه ارزش‌های اخلاقی ناتوان یا نامعتبر

می‌داند و حوزه دین را منحصرراً در قلمرو نصوص (کتاب و سنت) تعریف می‌کند، الگوی جوادی آملی بر جایگاه بنیادین عقل به‌عنوان «(رسول باطنی)» تأکید می‌ورزد (سیحانی، ۱۳۸۵، ص ۲۲). از منظر ایشان، عقل نه تنها قادر به درک بدیهی حسن و قبح ذاتی افعال است، بلکه خود یکی از منابع معرفت دینی به شمار می‌آید. البته این عقل، در برابر وحی قرار نمی‌گیرد، بلکه «وحی، هم منبعی در عرض عقل و هم مهیمن و شارح آن است تا عقل در مسیر خود دچار خطا و لغزش نگردد» (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۸۱). بدین ترتیب، ایشان ضمن پرهیز از عقل‌گریزی اخباریون، اصالت هر دو منبع را در یک نظام هماهنگ حفظ می‌کند. دوم، این الگو در برابر رویکرد عقل‌گرایی افراطی معتزله قرار می‌گیرد که با اعطای استقلال تام به عقل در کشف تمام ارزش‌های اخلاقی، عملاً نقش وحی را به تأیید، ارشاد و یا حداکثر تعیین مصادیق جزئی تقلیل می‌داد (Hourani, 1985, p. 115). در مقابل، عقلانیت دینی مورد نظر آیت‌الله جوادی آملی، عقلانیتی در طول دین است، نه در عرض یا در تقابل با آن. در این دیدگاه، وحی صرفاً مؤید عقل نیست، بلکه با تبیین غایات متعالی همچون «قرب الهی» و تشریح جزئیات سلوک اخلاقی که از دسترس عقل جزئی خارج است، افق‌های معرفتی و انگیزشی جدیدی را فراروی انسان می‌گشاید و به عقل عمق و جهت می‌بخشد (پارسا، ۱۳۹۲، ص ۱۸).

مهم‌ترین تمایز الگوی ایشان، در مقایسه با سنت فلسفه مشاء و تفکیک قاطع میان «حکمت نظری» و «حکمت عملی» نمایان می‌شود. فلاسفه مشائی، به‌ویژه ابن‌سینا، حکمت نظری را معطوف به درک حقایق هستی (آنچه هست) و حکمت عملی را ناظر بر تدبیر افعال برای نیل به خیر (آنچه باید باشد) می‌دانستند و گسستی معرفتی میان این دو حوزه قائل بودند (ابن‌سینا، ۱۴۰۴ق، نمط نهم). در این پارادایم، تأثیر معرفت بر عمل مسلم بود، اما تأثیر متقابل و وجودی «عمل» بر ارتقای «معرفت نظری» جایگاه محوری نداشت. نوآوری آیت‌الله جوادی آملی، که ریشه در حکمت متعالیه ملاصدرا و معارف قرآنی دارد، دقیقاً در برقراری یک پیوند اندام‌وار و دوسویه میان این دو ساحت است. از منظر ایشان، اخلاق صرفاً مجموعه‌ای از دستورالعمل‌ها برای زندگی بهتر نیست، بلکه «اخلاق، بستر تکوین معرفت است و تهذیب نفس، شرط لازم برای دستیابی به شهود حقایق و فهم عمیق وحی می‌باشد» (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۱۱۸). این دیدگاه، با استناد به آیاتی نظیر (واقعیه، ۷۹)، طهارت اخلاقی را شرط وجودی برای مس و درک باطن قرآن می‌داند (الطباطبائی، ۱۴۱۸ق، ج ۱۹، ص ۱۳۷). بنابراین، برخلاف گسست مشائی، در این مدل، فضائل اخلاقی مانند تقوا، به شروط معرفت‌شناختی برای کسب «فرقان» و معرفت حقیقی تبدیل می‌شوند و رذائل نیز موانع معرفتی به حساب می‌آیند (مصباح یزدی، ۱۳۹۳، ص ۲۰۵). این سنتز میان

هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و اخلاق، که در آن عمل صالح به نحو تکوینی ظرفیت ادراک فاعل شناسا را ارتقا می‌دهد، وجه تمایز اصلی و نقطه قوت الگوی جوادی آملی است که آن را از یک رابطه یک‌سویه و ابزاری خارج کرده و به یک چرخه تکاملی و وجودی تبدیل می‌کند (یزدانی، ۱۳۹۹، ص ۲۳۰).

جدول (۱) مقایسه‌ای: تمایز الگوی جوادی آملی با سایر رویکردها

رویکرد / مکتب	جایگاه عقل در برابر وحی	رابطه معرفت (نظر) و اخلاق (عمل)	نقطه تمایز اصلی با الگوی جوادی آملی
اخباری‌گری	نفی حجیت و استقلال عقل در استنباط معارف و احکام. اصالت انحصاری با نقل و ظواهر روایات است.	اخلاق کاملاً تبعیدی و مبتنی بر اوامر و نواهی شرعی است. حسن و قبح افعال، ذاتی نبوده بلکه شرعی است.	الگوی جوادی آملی برای عقل به عنوان کاشف «حسن و قبح ذاتی» و «حجت باطنی» جایگاه بنیادین قائل است.
معتزله (عقل‌گرایی)	اصالت و استقلال مطلق عقل در درک حسن و قبح ذاتی. وحی صرفاً در جایگاه مؤید عقل (لطف) قرار دارد.	معرفت عقلی به حسن و قبح، پایه و اساس تکلیف اخلاقی است و بر نقل تقدم دارد.	الگوی جوادی آملی عقل را «در طول وحی» (نه مستقل یا در عرض آن) تعریف کرده و وحی را مهیمن، متمم و شارح عقل می‌داند.
فلسفه مشاء (ارسطویی-سینوی)	عقل نظری به عنوان ابزار اصلی برای رسیدن به کمال نظری (اتصال به عقل فعال).	تفکیک قاطع و ماهوی میان «حکمت نظری» (دانشستی‌ها) و «حکمت عملی» (بایستی‌ها). کمال نظری بر کمال عملی اولویت دارد.	الگوی جوادی این دو ساحت را به صورت اندام‌وار و درهم‌تنیده می‌بیند؛ تهذیب نفس (عمل) را شرط لازم برای معرفت شهودی (کمال نظری) می‌داند و بین آن‌ها پیوند وجودی برقرار می‌کند.
الگوی جوادی آملی (عقلانیت دینی)	حجیت عقل در چارچوب دین و «در طول وحی». وحی، راهبر، مفسر و مکمل عقل در اموری است که به تنهایی به آن دسترسی ندارد.	رابطه دوسویه، اندام‌وار و تعالی‌بخش. معرفت، مبنای عمل اخلاقی است و عمل اخلاقی (تزکیه)، شرط معرفت‌شناختی برای ارتقای معرفت به مراتب شهودی است.	ویژگی منحصر به فرد: ارائه مدل ترکیبی که در آن اخلاق صرفاً نتیجه‌ی معرفت نیست، بلکه شرط تکوینی برای تعمیق و تعالی آن است (پیوند وجودی نظر و عمل).

۸. نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل ماهیت، ابعاد و سازوکار رابطه میان معرفت‌شناسی و اخلاق و حیانی در منظومه فکری آیت‌الله جوادی آملی و در چارچوب پارادایم «عقلانیت دینی» سامان یافت. یافته‌های تحقیق در پاسخ به پرسش اصلی نشان داد که این رابطه، نه یک تعامل یک‌سویه و خطی، بلکه یک «رابطه دوسویه، درهم‌تنیده و تعالی‌بخش» است که در آن، معرفت و عمل اخلاقی به مثابه دو بال برای پرواز انسان به سوی کمال غایی عمل می‌کنند. در پاسخ به پرسش‌های فرعی، مشخص گردید که این رابطه بر سه رکن اساسی استوار است: ۱. معرفت فطری و عقلی به عنوان نقطه عزیمت که بنیاد درک حسن و قبح ذاتی افعال را فراهم می‌آورد؛ ۲. اخلاق و حیانی که مبتنی بر داده‌های فطری و عقلی است و با ارائه نظام انگیزشی «وعد و وعید» و تبیین غایات متعالی، نقش شارح، مکمل و ضامن اجرای اخلاق را ایفا می‌کند؛ و ۳. تعامل تکوینی که در آن، التزام به فضائل اخلاقی به مثابه شرط معرفت‌شناختی برای ارتقای قوای ادراکی و دستیابی به مراتب عالی‌تر معرفت عمل می‌کند. این پژوهش نشان داد که در اندیشه آیت‌الله جوادی آملی، گسست میان ساحت نظر و عمل که در برخی سنت‌های فلسفی مشاهده می‌شود، جای خود را به پیوندی وجودی می‌دهد که در آن، هر یک از این دو ساحت، بستر تکوین و تعالی دیگری است. این همان حقیقتی است که ایشان بر آن تأکید دارند: «عمل بدون معرفت عمیق، پیکری بی‌روح است و معرفت بدون عمل صالح، درختی بی‌ثمر. این دو بال پرواز انسان به سوی کمال مطلق‌اند».

ماهیت پویای این رابطه در قالب یک «چرخه تعالی‌بخش» یا مارپیچ صعودی صورت‌بندی می‌شود. در این مدل، معرفت اولیه (اعم از فطری، عقلی یا نقلی) انسان را به سوی عمل به فضائل اخلاقی سوق می‌دهد. این عمل صالح، به نوبه خود، موجب تزکیه و طهارت نفس شده و حجاب‌های ظلمانی رذائل را از برابر دیدگان عقل و قلب کنار می‌زند. چنانکه آیت‌الله جوادی آملی در تفسیر آیه (مطففین، ۱۴) بیان می‌دارند، این زنگارها «پیامد تکوینی و قهری اعمال و ملکات نفسانی خود انسان است» که مانع ادراک حقایق می‌شود. با رفع این موانع معرفت‌شناختی، ظرفیت فاعل شناسا برای کسب معارف عمیق‌تر، به‌ویژه دریافت «فرقان» (قدرت تمییز حق از باطل) و نیل به «معرفت شهودی» افزایش می‌یابد؛ معرفتی که به تعبیر علامه طباطبایی در ذیل آیه (واقعیه، ۷۹)، مسّ وجودی حقایق باطنی قرآن تنها برای نفوس پاک و مطهر ممکن است. این معرفت متعالی، خود

مبنایی برای سطح جدید و والاتری از عمل اخلاقی قرار گرفته و این چرخه صعودی استمرار می‌یابد. این مدل، در تقابل با نگرش اخباریون در نفی حجیت عقل و رویکرد معتزله در استقلال تام آن از وحی قرار گرفته و با ارائه مدلی ترکیبی، از تفکیک مشائی میان حکمت نظری و عملی نیز فراتر می‌رود.

این صورت‌بندی، ذیل پارادایم جامع «عقلانیت دینی» قابل تبیین است. این پارادایم، ضمن به رسمیت شناختن جایگاه بنیادین عقل به عنوان «رسول باطنی» در درک کلیات اخلاق، آن را در طول وحی و نه در عرض آن تعریف می‌کند. وحی در این نظام، نه صرفاً مؤید عقل، بلکه «شارح، متمم و مهیمن بر آن است تا هم مصادیق جزئی را تبیین کند و هم غایات نهایی را که از دسترس عقل جزئی خارج است، فراروی او قرار دهد». از پیامدهای نظری این الگو، می‌توان به ارائه یک سنتر جامع میان معرفت‌شناسی، اخلاق و هستی‌شناسی اشاره کرد که در آن، فضائل اخلاقی صرفاً ارزش‌های رفتاری نیستند، بلکه به مثابه ابزارهای معرفت‌شناختی برای کشف حقیقت عمل می‌کنند. در ساحت عملی نیز این الگو بر این نکته تأکید دارد که برای عالمان دین، مفسران و مجتهدان، تهذیب نفس نه یک امر مستحب شخصی، بلکه شرطی ضروری برای نیل به فهم عمیق و اصیل از منابع دینی است. این تحقیق پیشنهاد می‌کند پژوهش‌های آتی به سه حوزه معطوف گردند: نخست، بررسی تطبیقی این الگوی معرفت‌شناختی-اخلاقی با نظریه‌های غربی «معرفت‌شناسی فضیلت‌محور»^۱، به‌ویژه در اندیشه فیلسوفانی چون آلوین پلاتینگا و رابرت آئودی تا وجوه اشتراک و افتراق آن‌ها آشکار شود. دوم، تحلیل کاربست عملی این الگو در طراحی «نظام‌های تربیت اخلاقی و دینی» با تکیه بر متون اسلامی. و سوم، بررسی تفصیلی تأثیر هر یک از رذائل و فضائل اخلاقی خاص بر قوای ادراکی مختلف (عقل، قلب، حس) بر اساس مبانی حکمت متعالیه. این پژوهش‌ها می‌توانند ابعاد نظری و عملی این نظام معرفتی-اخلاقی منسجم و پویا را بیش از پیش روشن سازند.

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- قرآن کریم.
- ابن سینا، الحسین بن عبدالله. (۱۴۰۴ق). الإشارات والتنبيهات (مع شرح نصیر الدین الطوسی). قم: دفتر نشر الکتاب.
- ابوالقاسم زاده، مجید. (۱۳۹۸). مبنای اخلاق از دیدگاه آیت الله جوادی آملی. اخلاق و حیانی، ۹(۲)، ۲۶-۵.
- پارسانیا، حمید. (۱۳۹۲). عقلانیت و معرفت در حکمت متعالیه. ذهن، (۵۴)، ۲۸-۵.
- الجوادی الآملی، عبدالله. (۱۴۲۷ق). الرحیق المختوم: شرح الحکمة المتعالیة (المجلد الأول). قم: دار الإسراء للنشر.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). دین شناسی. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۱). تسنیم: تفسیر قرآن کریم (جلد ۱). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۴). مبادی اخلاق در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۵). معرفت شناسی در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۶). ریح مختوم: شرح حکمت متعالیه (جلد ۲). قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۷). شریعت در آینه معرفت. قم: مرکز نشر اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۹). فطرت در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۰). رابطه دین و اخلاق در قرآن. اخلاق و حیانی، (۱)، ۲۹-۵۲.
- سبحانی، جعفر. (۱۳۸۵). حسن و قبح عقلی یا شرعی؟. کلام اسلامی، (۵۹)، ۷-۳۴.
- سلاطین، مصطفی، و جوادی، محسن. (۱۳۹۰). گزارش و تحلیل دیدگاه آیت الله جوادی آملی در باره نسبی گرایی اخلاقی. اخلاق و حیانی، (۱)، ۷۳-۱۰۰.
- شریفی، احمدحسین. (۱۳۹۴). ویژگی های موضوع علم اخلاق و دلالت های روش شناختی آن. اخلاق و حیانی، (۱)، ۴۷-۶۶.
- صالحی ساداتی، سید علی، و جوادی، محسن. (۱۳۹۷). فلسفه اخلاق استاد جوادی آملی. اخلاق و حیانی، (۱)، ۴۷-۶۸.
- الطباطبائی، السید محمد حسین. (۱۴۱۸ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). اصول فلسفه و روش رئالیسم (با شرح مرتضی مطهری، جلد ۲). تهران: انتشارات صدرا.
- علی زمانی، امیرعباس. (۱۳۹۵). بررسی و نقد مبانی معرفت‌شناختی اخلاق از دیدگاه علامه طباطبایی و آیت‌الله جوادی آملی. پژوهشنامه فلسفه دین، ۱۴(۲)، ۱۲۱-۱۴۴.
- غلامرضائی، جواد. و سلطانی، سیده زینب. (۱۴۰۲). رابطه عقل با احکام اخلاقی دین با تاکید بر دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی. اخلاق و حیانی، ۱۳(۳)، ۵-۳۲.
- محمدی منفرد، بهروز. و شاه منصوری، رضا. (۱۴۰۲). شناخت فطری اخلاق با تاکید بر دیدگاه علامه جوادی آملی. اخلاق و حیانی، ۱۳(۳)، ۶۳-۹۲.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۳). فلسفه اخلاق. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- مصباحی جمشید، پرستو. (۱۳۹۸). بررسی امکان تربیت دینی بر مبنای نظریه عقلانیت و حیانی با تکیه بر نظریات علامه جوادی آملی. اخلاق و حیانی، ۱۹(۱)، ۵-۳۸.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). فلسفه اخلاق. تهران: انتشارات صدرا.
- المظفر، محمد رضا. (۱۴۳۰ق). أصول الفقه. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.
- نصری، عبدالله. (۱۳۹۲). فلسفه آفرینش. تهران: انتشارات کانون اندیشه جوان.
- یزدانی، عباس. (۱۳۹۹). مبانی معرفت‌شناختی اخلاق در اندیشه علامه جوادی آملی [رساله دکتری، دانشگاه قم]. تهران: گنجینه علمی ایرانداک.
- Adams, R. M. (1999). *Finite and infinite goods: A framework for ethics*. New York: Oxford University Press.
- Audi, R. (2005). *The good in the right: A theory of intuition and intrinsic value*. Princeton: Princeton University Press.
- Chittick, W. C. (1989). *The Sufi path of knowledge: Ibn al-Arabi's metaphysics of imagination*. Albany: State University of New York Press.
- Fakhry, M. (2002). *Ethical theories in Islam* (2nd ed.). Leiden: E.J. Brill.
- Hourani, G. F. (1985). *Reason and tradition in Islamic ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plantinga, A. (2000). *Warranted Christian belief*. New York: Oxford University Press.
- Rahman, F. (1982). *Islam and modernity: Transformation of an intellectual tradition*. Chicago: University of Chicago Press.